

*Д. В. Кюсак (Одеса)***ДО АБСОЛЮТНОЇ ХРОНОЛОГІЇ НАЙСХІДНІШИХ
ПОСЕЛЕНЬ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ**

Вступ. Носії культури лінійно-стрічкової кераміки першими принесли землеробство та скотарство до значних частин Центральної та Західної Європи (Рис. 1)¹. І в Україні саме на їх поселеннях були виявлені найдавніші рештки культурних рослин, які б були датовані радіовуглецевим методом². Відбитки флори на кераміці бугодністровського паранеоліту, які довгий час вважалися найранішими в Україні, зараз було критично переосмислено, перевизначено (здебільшого до недоместикованих рослин) та передатовано³. Хоча для Північно-Західного Причорномор'я є вагомі причини вважати, що з часом будуть проаналізовані і давніші зерна, які можуть бути знайдені в контекстах попередньої неолітичної культури – культури Кріш⁴, все ж таки навряд чи можна сумніватися в тому, що саме групи КЛСК здійснили піонерське землеробське освоєння теренів Правобережної України.

Землеробське розселення відбувалося у формі мікрорегіонів освоєння: груп поселень, розташованих на невеликій відстані один від одного з полями та пасовиськами між ними⁵. В той же час між мікрорегіонами простягались великі ділянки неосвоєного терену, часто вкритого первинним лісом, іноді відкритого, де продовжували мешкати мисливці та збирачі – «автохтонне» (в порівнянні з новоприбульцями) населення⁶.

Внаслідок низки причин (не тільки контактів з ранніми землеробами) групи з присвійною економікою набували рис, невластивих їх мезолітичним попередникам, і можуть бути охарактеризовані як паранеолітичні чи субнеолітичні⁷. Однією з таких рис є використання керамічного посуду. Оскільки існують вагомі підстави припускати поширення кераміки задовго до появи ранніх землеробів безпосередньо в регіоні вивчення⁸, на нашу думку, більш слушним є термін «паранеоліт», адже «субнеоліт» передбачає набагато цільніші контакти з носіями відтворювального господарства, ніж ті, які були визначені для ранніх керамічних культур України⁹.

Контакти між місцевим населенням та аллохтонними землеробами відбувалися за моделлю «фронтіру» – контактної зони між двома культурними світами¹⁰. Фронтір рухався з часом, здебільшого на схід та на північ, іноді зупиняючись чи відступаючи, аж доки першопоселенці розвинутого Трипілля не перетнули Дніпро в кінці V тис. до н.е.¹¹ В часи КЛСК фронтір сягав долини р. Південний

Буг у південно-східному напрямку від щільно заселених регіонів Волині, Середнього Дністра та Північної Молдови.

Останнім часом (від 2011 р.) виявлена та вивчається група поселень КЛСК на р. Південний Буг (Рис. 1). Найбільше з них – Кам'яне-Завалля було піддано систематичним розкопкам¹². Сам факт існування поселень КЛСК в цьому регіоні розширює межі поширення КЛСК та дає додаткові підстави для поглибленого розгляду природи існування ранньоземлеробських громад у «фронтірних» частинах ареалів неолітичних культур¹³.

Нещодавно одержано серію радіовуглецевих дат для двох пунктів КЛСК з Південного Побужжя: Кам'яного-Завалля¹⁴ та Гнилої Скелі¹⁵. Нові дані дають змогу краще уявити собі співвідношення цих найсхідніших досліджених поселень КЛСК з основним масивом пам'яток цієї культури.

Пам'ятки. На сьогодні матеріали КЛСК виявлені у невеликому регіоні р. Південний Буг довкола смт. Завалля Голованівського району Кіровоградської області у чотирьох пунктах: Кам'яне-Завалля, Гнила Скеля, Синє Озеро, Жакчик III (Рис. 2).

Кам'яне-Завалля – це комплекс пам'яток різних часів: неоліту, енеоліту, черняхівської культури, Середньовіччя. Він розташовується на надзаплавній терасі правого берегу Південного Бугу. Його було виявлено 1974 р.¹⁶ Матеріали КЛСК, зафіксовані тут лише 2011 р., зустрічаються у кількох локусах: III, IV та V миси, Відьмин мочар тощо. В 2012 – 2016 рр. стаціонарно досліджено біля 130 кв. м. площі III мису. 2019 року спільно з Т. Зайле (Університет Регенсбурга) та М. Дембецем (Ун-т Жешува) було відкрито 480 кв. м. у локусі Відьмин мочар. На пам'ятці виявлено ями КЛСК різної форми. Окремі з них відповідають частинам плану «довгого будинку», типового для КЛСК Центральної Європи. Зафіксовані об'єкти відносяться до «нотної» фази КЛСК¹⁷.

Гнила Скеля – поселення КЛСК, яке розташовується на схилі плато правого берегу Південного Бугу, у досить високій топографічній позиції. Пам'ятку виявлено 2011 р., матеріали КЛСК на ній – лише 2016 р. Тут шурфуванням відкрито яму КЛСК з численними фрагментами ліпного посуду, кістками тварин, крем'яними артефактами. Столовий посуд орнаментовано «нотним» декором¹⁸.

Синє Озеро – місцезнаходження, виявлене О. С. Пересунчаком на високому плато правого берегу Південного Бугу, поруч з штучною водоймою – колишнім кар'єром. Тут зібрано на поверхні півтора десятки крем'яних виробів, співставних за сировиною та технікою розщеплення з матеріалами КЛСК з Кам'яного-Завалля, та кілька

десятків черепків ліпного посуду. Окремі фрагменти стінок ліпного посуду прикрашені прокресленими лініями та вдавленнями – «нотками». Шурфуванням культурний шар чи об'єкти не вдалося виявити.

Жакчик III – місцезнаходження, відкрите О. С. Пересунчаком на схилі корінного правого берегу ріки Могилянки, лівого допливу Південного Бугу. Тут зібрано понад 50 крем'яних виробів та кілька десятків черепків ліпного посуду, окремі з яких можуть бути стінками столового посуду КЛСК. Шурфуванням не виявлено культурний шар чи об'єкти КЛСК¹⁹.

Таким чином, на невеликій ділянці долини Південного Бугу на відстані 2,5-5 км один від одного виявлено два поселення та два місцезнаходження КЛСК. Точна інтерпретація місцезнаходжень поки що складна. Можливо, йдеться про поселення КЛСК, сильно пошкоджені господарською діяльністю в часи «розвинутого соціалізму». Але не можна виключати і іншу їх природу – адже матеріали КЛСК відомі на стоянках рухливого паранеолітичного населення, в тому числі і у долині Південного Бугу. Все ж таки заваллівський мікрорегіон – найсхідніший освоєний мікрорегіон (Siedlungskammer) КЛСК, поки що відомий археологічній науці.

Палеоботанічні студії підтверджують його землеробський характер²⁰. У заповненні ями (об'єкту 1) з Кам'яного-Завалля визначені рештки пшениці та ячменю. Аналіз вугілля з пам'ятки вказує на мешкання на межі широколистяного лісу поруч з відкритими просторами (нешодавно розчищеними під поля?). Домашні тварини визначені і в археозоологічній колекції, хоча переважають у ній дикі види – європейський олень та дикий кабан²¹.

Таблиця 1

Радіовуглецеві дати для поселень КЛСК Південного Побужжя

Пам'ятка	Індекс	Вік	±	Об'єкт	Матеріал	Посилання
Гнила Скеля	BE-7645	6163	23	яма 1	кістка тварини	Kiosak et al. 2020
-	BE-7646	6222	23	яма 1	кістка тварини	-
Кам'яне- Завалля	Poz- 67121	6200	40	яма 1	кістка тварини	Kiosak, Salavert 2018
-	Poz- 67554	6130	40	яма 1	вугілля ясена	-

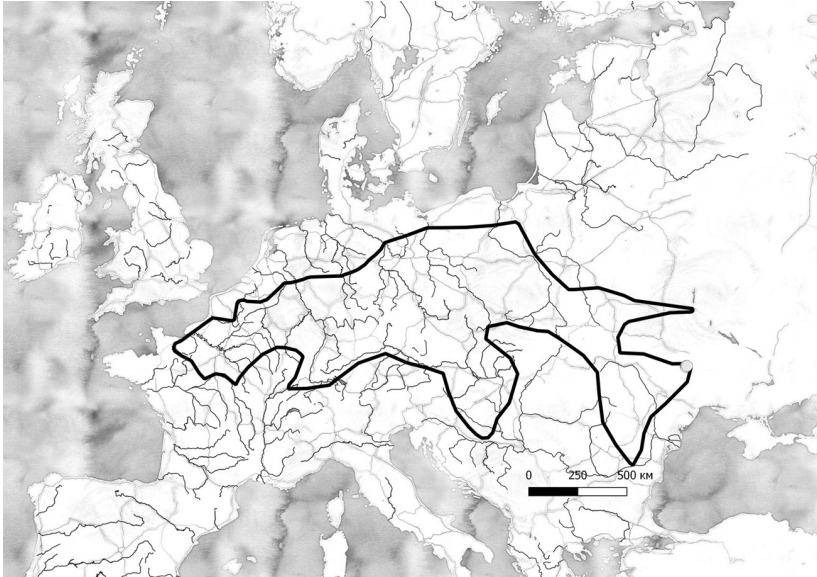

Рис. 1. Карта поширення КЛСК. Суцільна чорна лінія – ареал КЛСК. Коло – пам'ятки довкола смт. Завалля. Топооснова: Stamen Watercolour

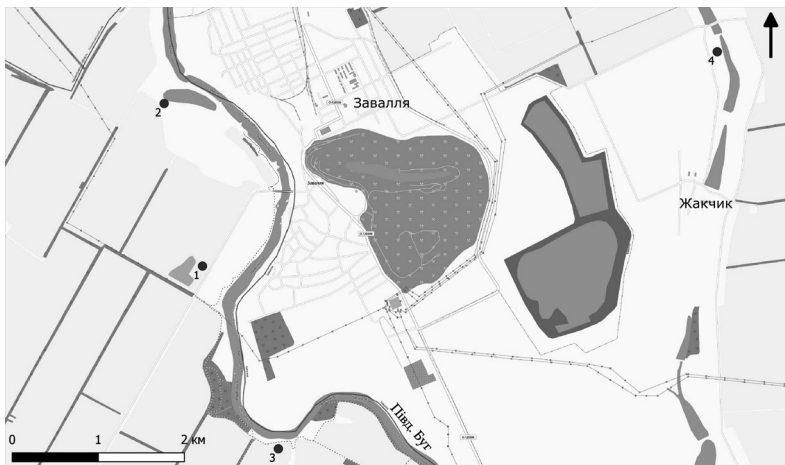

Рис. 2. Мікрорегіон пам'яток КЛСК біля смт. Завалля. 1 – Кам'яне-Завалля, 2 – Синє Озеро, 3 – Гнила Скеля, 4 – Жакчик III. Топооснова: OSM

Радіовуглецеве датування. За матеріалами з об'єкту 1 Кам'яного-Завалля було одержано два визначення методом прискореної мас-спектрометрії у Познанській радіовуглецевій лабораторії²². Два зразки (вугілля ясена та кістка крупної копитної тварини) було відібрано з заповнення глибшої частини «довгої ями». Дати (Табл. 1, Рис. 3) добре узгоджуються між собою і можуть бути одночасними з значним ступенем ймовірності. По калібруванню вони охоплюють проміжки 5300-5032 та 5210-4952 рр. до н.е. (calBC, 2σ) за двох стандартних відхилень і 5213-5066 та 5206-4996 р. до н.е. (calBC, 1σ) за урахування одного стандартного відхилення²³.

«Довга яма» з Гнилої Скелі теж отримала два датування. У цьому випадку аналіз проводила методом прискореної мас-спектрометрії лабораторія Бернського університету (Табл. 1, Рис. 3)²⁴. Визначення когерентні та можуть бути одночасними з статистичної точки зору. Вони можуть бути відкалібровані до проміжків 5208-5048 та 5288-5076 рр. до н.е. (calBC, 1σ) за урахування одного стандартного відхилення і 5211-5030 та 5299-5062 р. до н.е. (calBC, 2σ) за двох стандартних відхилень.

Якщо розглядати об'єднання датувань (суму, функція Sum програмного забезпечення OxCal), то всі чотири визначення охоплюють досить широкий інтервал часу – 5300-4952 р. до н.е. (calBC, 2σ) або ж 5288-4996 р. до н.е. (calBC, 1σ) в залежності від врахованої ймовірності.

Якщо ж звернутися до перетину датувань (комбінування, функція R_Combine програмного забезпечення OxCal), припускаючи, що всі чотири визначення відображають одночасні або близькі у часі події, то датування неолітичного мешкання на берегах Південного Бугу вдається скоротити до проміжків 5213-5054 р. до н.е. (calBC, 2σ) або ж 5171-5074 р. до н.е. (calBC, 1σ) в залежності від врахованої ймовірності.

Таким чином, найімовірніше, носії КЛСК замешкували береги Південного Бугу в LIII-LI ст. до н.е. Проте, це досить широке датування може бути поточнене у разі врахування відомостей відносної хронології.

Порівнюючи дати, отримані для пам'яток КЛСК з України, Молдови та Румунії²⁵, визначення з мікрорегіону довкола Завалля добре відповідають хронології «нотної» фази розвитку цієї культури. При цьому широкі стандартні відхилення для більшості дат перетворюють вивчення хронологічного порядку окремих поселень на складне завдання. Так, датування для Майнової Балки по калібруванню охоплюють період 5630-4910 р. до н.е. calBC (2σ)²⁶, а

дати для Тирпешть (Румунія) – інтервал 5465-4840 р до н.е. (cal BC 2σ)²⁷, Частину дат було одержано прямим аналізом черепків посуду, багатого на органічні речовини. Такий підхід потребує точнішого розрізнення фракцій вуглецю у зразку, ніж це було можливим на момент проведення аналізу²⁸. Тому такі визначення можуть бути обгрунтовано поставлені під сумнів.

До того ж, форма радіовуглецевої калібрувальної кривої між 5300 та 5000 рр. до н.е. не сприяє розбудові точних хронологій. Вона складається на вказаному проміжку з двох горизонтальних ділянок (плато), розділених виразним піком. Плато на калібрувальній кривій відповідає часу, коли концентрація радіоактивного вуглецю у тогочасній атмосфері змінювалась таким чином, щоб компенсувати втрати вуглецю у зразках внаслідок його радіоактивного розпаду. Отже, зразки різного віку під час аналізу будуть мати близькі кількості ¹⁴C у межах плато і датування їх буде ускладненим. Легко бачити, що навіть за невеликих стандартних відхилень, властивих для сучасних дат, одержаних методом прискореної мас-спектрометрії, при калібруванні в межах плато, вони охоплюють фактично увесь інтервал плато (Рис. 4). Тому говорити про хронологічну позицію будь-якого з поселень у межах часу існування «нотної» фази КЛСК лише на підставі радіовуглецевих дат на сьогодні неможливо.

В заповненні об'єкту 1 Кам'яного-Завалля виявлено фрагменти посуду, орнаментованого у стилі балканської культури Дудешть²⁹. Ранньодудештські комплекси Румунії датовано 5500-5300 р. до н.е., а пізньодудештські – 5300-5000 р. до н.е.³⁰, що добре відповідає датуванням пам'яток з заваллівського мікрорегіону. Кілька черепків з побузького поселення скоріш нагадають ранні зразки дудештської кераміки, що може вказувати на ранню відносну хронологічну позицію Кам'яного-Завалля у межах LIII-LI ст. до н.е.

«Нотна» орнаментация поширюється на пам'ятках Центральної Європи від 5300/5250 рр. до н.е.³¹ Початки її пов'язані з першим підетапом «нотної» фази, який поки що не відомий на схід від Карпат³². Тому, скоріш за все, більшу частину LIII ст. до н.е. можна виключити як ймовірний час існування пам'яток на Південному Бузі. В той же час, наявність артефактів, декорованих у ранньому дудештському стилі, змушує припускати, що навряд чи момент заснування Кам'яного-Завалля та сусідніх поселень був значно пізнішим від 5150 р. до н.е.

Висновок. За традиційними поглядами, поширення ранніх землеробів неоліту відбувалося шляхом повільного пересування від освоєного простору до іншого освоєного простору, покоління за

поколінням³³. В такому випадку найсхідніші поселення КЛСК мали б бути одними з найпізніших в межах культури в цілому³⁴ і проникнення лінійно-стрічковиків до долини Південного Бугу мало б відбутися безпосередньо перед фінальними фазами КЛСК.

Проте сучасні засоби датування вказують на фактичну одночасність південнобузьких поселень з рештою однотипних пам'яток в східному ареалі КЛСК. Вони навіть не набагато пізніші від аналогічних пунктів з Центральної Європи³⁵. Тому матеріали Кам'яного-Завалля та Гнилої Скелі, скоріш, свідчать на користь інших моделей розселення раних землеробів – коли їх поширення розглядається як справжній колонізаційний процес, який за кілька десятирок охоплює простори, розташовані за сотні кілометрів один від одного. Такий процес має і інші механізми, і іншу причинну обумовленість, ніж повільна «демична дифузія»³⁶. Він має бути більш організованим, планованим і усвідомленим його учасниками.

П. М. Долуханов зі співавторами моделювали «вибухоподібний» процес колонізації Європи носіями КЛСК з піком біля 5147 р. до н.е.³⁷ Як бачимо, лінійно-стрічковики досягли берегів Південного Бугу досить рано у процесі свого стрімкого поширення. Найсхідніші поселення КЛСК не можна розглядати як пізній, пережитковий чи «відкладений» феномен у розвитку КЛСК. Пам'ятки мікрорегіону довкола смт. Завалля подібні до аналогічних поселень з західніших територій і за набором матеріальної культури, і за виявленими об'єктами, і за хронологією.

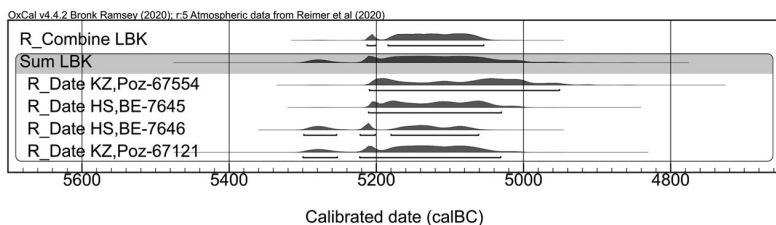

Рис. 3. Калібрування радіовуглецевих дат з Кам'яного-Завалля (KZ) та Гнилої Скелі (HS). Виготовлено за допомогою OxCal.

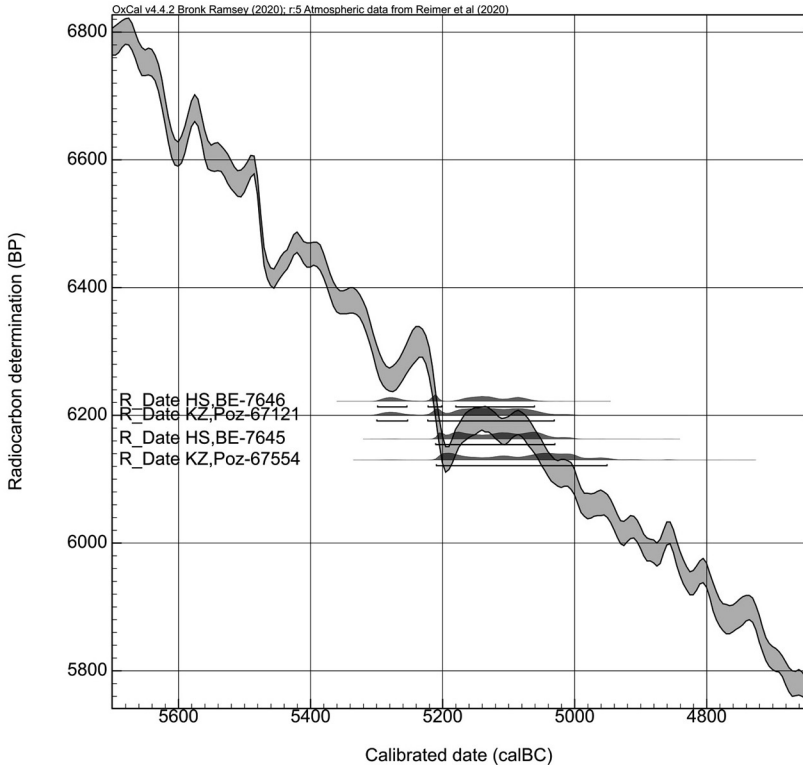

Рис. 4. Ділянка калібрувальної кривої та дати з Кам'яного-Завалля (KZ) та Гнилої Скелі (HS). Виготовлено за допомогою OxCal

¹ Пастернак Я. До проблеми поширення і хронології культури лінійно-стрічкової кераміки в Європі. Аугсбург, 1948. 30 с.

² Motuzaitė-Matuzevičiūtė G., Telizhenko S. The First Farmers of Ukraine: an Archaeobotanical Investigation and AMS Dating of Wheat Grains from the Ratniv-2 Site // Archaeologia Lituana. 2016. Т. 17. Р. 100-111.

³ Haskevych D., Endo E., Kunikita D. et al. New AMS dates from the Sub-Neolithic sites in the Southern Buh area (Ukraine) and problems in the Buh-Dnister Culture chronology // Documenta Praehistorica. 2019. Т. 46. Р. 216-245.

⁴ Кузьминова Н.Н., Дергачев В.А., Ларина О.В. Палеоэтноботанические исследования на поселении Сакаровка I // Revista Arheologică. 1998. Т. 2. с. 166-190.

-
- ⁵ Zimmermann A., Wendt K.P., Frank T. et al. Landscape Archaeology in Central Europe // *Proceedings of the Prehistoric Society*. 2009. Vol. 75. P. 1-53.
- ⁶ Nowak M. The first vs. second stage of neolithisation in Polish territories (to say nothing of the third?) // *Documenta Praehistorica*. 2019. Vol. 46. P. 102-127.
- ⁷ Tringham R. *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000–3000 B.C.* London, 1971. P. 97-101.
- ⁸ Котова Н.С. Древнейшая керамика Украины. Киев, Харьков: Майдан, 2015. С. 76-77.
- ⁹ Kiosak D., Kotova N., Tinner W. et al. The last hunter-gatherers and early farmers of the middle Southern Buh river valley (Central Ukraine) in VIII-V mill. BC // *Radiocarbon*. 2020. <https://doi.org/10.1017/RDC.2020.120>.
- ¹⁰ Zvelebil M., Rowley-Conwy P. Transition to farming in northern Europe: a hunter-gatherer perspective // *Norwegian Archaeological Review*. 1984. Vol. 17. P. 104-128.
- ¹¹ Овчинников Е.В. Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи VII–CI) К.: Видавець Олег Філюк, 2014.
- ¹² Кюсак Д.В., Бруяко І.В., Денисюк В.Л. Комплекс археологических памятников "Каменное-Завалье" в Среднем Побужье: работы 2011-2012 гг. // *Tyragetia*. 2014. Т. s.n.VIII (XXIII)-1. с. 73-88; Kiosak D. Kamyane-Zavallia, the easternmost Linear Pottery culture settlement ever excavated // *Sprawozdania Archeologiczne*. 2017. Vol. 69. P. 253-270.
- ¹³ Kiosak D. Settlements and Indigenous Populations at the Easternmost Fringe of the Linear Pottery Culture // *Eurasia Antiqua*. 2014. Vol. 20. P. 117-141.
- ¹⁴ Kiosak D., Salavert A. Revisiting the chronology of two Neolithic sites in Eastern Europe: new radiocarbon dates from Melnychna Krucha and Kamyane-Zavallia (Southern Buh region, Ukraine) // *Revista archeologica*. 2018. Т. XIV. 2. P. 116-131.
- ¹⁵ Kiosak et al. 2020.
- ¹⁶ Станко В.Н., Смольянинова С.П. Разведки в Савранском и Любашовском районах Одесской области в 1974 г. Архів ОАМ НАНУ: Інвентарний номер 85201
- ¹⁷ Kiosak 2017.
- ¹⁸ Кюсак Д. Гнила Скеля – нове поселення культури лінійно-стрічкової кераміки // "Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини південно-східної Європи", з нагоди 25-річчю кафедри археології та етнології України / Ред. О.В. Смиртина. Одеса, 2018. С. 57-63.
- ¹⁹ Пересунчак О.С. Нові пам'ятки археології в басейні р. Могилянка // СП. Вип. XII. 2018. С. 408-413.
- ²⁰ Salavert A., Gouriveau E., Messager E. et al. Multi-proxy Archaeobotanical Analysis from Mesolithic and Early Neolithic Sites in South-west Ukraine // *Environmental Archaeology*. 2020. P. 1-14.
- ²¹ Визначення О. П. Секерської (Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського).
- ²² Kiosak, Salavert 2018.

-
- ²³ Ramsey B.C. Radiocarbon Calibration and Analysis of Stratigraphy: The OxCal Program // *Radiocarbon*. 1995. Vol. 37(2). P. 425-430.
- ²⁴ Kiosak et al. 2020.
- ²⁵ Ковалюх Н.Н., Котова Н.С., Охрименко Г.В. Новые данные о хронологии неолитических памятников Волини // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до киммерійців. 2007. Т. 7. с. 3-7; Mantu С.М. Relative and Absolute Chronology of the Romanian Neolithic // *Analele Banatului*, S.N. 2000. Т. VII-VIII. P. 75-106; Saile T. On the Bandkeramik to the east of the Vistula River: At the limits of the possible // *Quaternary international*. 2020. Vol. 560-561. P. 208-227.
- ²⁶ Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Хронологія поселень та культурна послідовність мезоліту та неоліту Північно-Західного Причорномор'я // Кам'яна доба України. 2005. Т. 7. с. 87-95.
- ²⁷ Mantu 2000.
- ²⁸ Haskevych et al. 2019. P. 218-220.
- ²⁹ Kiosak, Salavert 2018, Fig. 8.
- ³⁰ Thissen L. Middle Neolithic Ceramics from Teleor03, Southern Romania // *Buletinul Muzeului Judetean Teleorman. Seria Arheologie*. 2013. Т. 5. P. 25-123.
- ³¹ Lenneis E., Stadler P. Zur Absolutchronologie der Linearbandkeramik aufgrund von 14C-Daten // *Archaeologie Österreich*. 1995. Vol. 6,2. P. 4-13.
- ³² Pavuk J. Typologische Geschichte der Linearbandkeramik // *Die Bandkeramik im 21. Jahrhundert: Symposium in der Abtei Brauweiler bei Köln vom 16.9.-19.9.2002* / Ed. J. Lüning, C. Frirdich, and A. Zimmermann. Rahden: Leidorf, 2005. P. 17-39.
- ³³ Ammerman A.J., Cavalli-Sforza L.L. Measuring the Rate of Spread of Early Farming in Europe // *Man*. 1971. Vol. 6. 4. P. 674-688.
- ³⁴ Ларина О.В., Петренко В.Г., Сапожников И.В. Культура линейно-ленточной керамики в Днестро-Бугском междуречье (по материалам поселения Майнова Балка) // *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*. 1999. Т. 7. с. 10-21.
- ³⁵ Gross K., Banffy E. Three successive waves of Neolithisation: LBK development in Transdanubia // *Documenta Praehistorica*. 2009. Т. XXXVI. P. 177.
- ³⁶ Forenbaher S., Miracle P. The spread of farming in the Eastern Adriatic // *Antiquity*. 2005. Vol. 79. P. 211-222.
- ³⁷ Dolukhanov P., Shukurov A., Groneborn D. The chronology of Neolithic dispersal in Central and Eastern Europe // *Journal of Archaeological Science*. 2005. Vol. 32. P. 1441-1458.